

ЗА КИРИЛИЦАТА КАТО ШРИФТ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XV–XVI ВЕК¹

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

tzibran@ibl.bas.bg

Авторът разисква два въпроса: за вариантността на кирилицата като графична система в първите печатни кирилски шрифтове и за нейната обща идентичностна роля, или за *културното единство в графичното многообразие*. Правят се обобщени наблюдения върху типовете правописни системи – търновска юсова, рашка и ресавска; графичния инвентар на отделни издания по избрани диференциални признаци; културно-ареалната специфика на изданията. Защишава се тезата, че ранната печатна кирилица е знаково-информационна система, но и феномен на културата, който поддържа традицията и утвърждава книжовния ѝ престиж.

Ключови думи: кирилски инкунабули и палеотипи; кирилска писмена традиция

ON THE CYRILLIC FONTS IN THE BALKANS IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tzibran@ibl.bas.bg

The author explores the following issues: the differing graphical systems of the early print Cyrillic fonts and their role in establishing common identity through achieving *cultural unity in graphical diversity*. The paper provides conclusions about the types of orthographic systems (the Tarnovo two-nasal system and the Raška and Resava systems); the graphical inventory of individual editions according to selected differential features; the areal and cultural specifics of the studied editions. The author argues that the early print Cyrillic fonts functioned as a sign and information system and a cultural phenomenon that upheld tradition and reinforced its literary prestige.

Keywords: Cyrillic incunabula and palaeotypes; Cyrillic written tradition

Терминът *ширифт* с немски произход е понятие на модерните времена и в тясното си значение се налага от масовото разпространение на книжната продукция чрез печат. В това си значение той е система от литерии или клишетата, изработвани от метал, с които може да се придаде типографски вид на всяка азбука и съпътстващите я диакритични, цифрови и други знаци (Басин/Basin 1964: 149, 373). От последното десетилетие на XV и през целия XVI в. кирилицата започва да съществува под формата на печатни кирилски шрифтове, с което се утвърждава нейният исторически престиж на културна стема и разпознавателен код за православната културно-религиозна общност на Slavia Orthodoxa, княжествата Влахия и Молдова. Този процес е причината да се обособят направления в културологията и книгознанието, които се занимават с възникването на славянското кирилско книгопечатане, кирилските инкунабули и палеотипи². Те се развиват динамично, с ясно обособени подсфери: описи и каталози на ранни печатни книги; дигитални и фототипни репродукции на редки и ценни представители (Джурова/Dzhurova 2014; Празничен миней/Praznichen miney 1538)³; археографско документирание и систематизиране на фондове; изследвания върху отделни аспекти на текста, езика и изобразителния репертоар (Медаковић/Medaković 1958); преводи на предисловията и послесловията, в които ранната печатна книга утвърждава своя граждански статус чрез редица нови елементи: име на издателя, място на издаване, точна дата, биографични данни, издателски програми и манифести, многообразие от допълнения, наричани *мета-*, *паратекстове* или *анаграфи* (обобщения у Полимирова/Polimirova 2020a; Petrov 2015: 199–260; Petrov 2021: 57–60).

В настоящата статия ще се спра на два проблема: за вариантноста на кирилицата като графична система в първите кирилски шрифтове и за нейната обща идентичностна роля, или за *културното единство в графичното многообразие*. На фона на актуалния обществен дебат за съвременен български вариант на кирилицата моята цел е да подчертая непрекъснатата кирилска традиция по българските земи като контрапункт на недооценяването на феномена печатна кирилица – свързващо звено между старобългарския период и Новото време.

Зараждането на кирилското книгопечатане при южните славяни протича изцяло в условията на османска доминация. Това ясно проличава от хронологията на първите южнославянски издания. Само четирите инкунабула – Октоих Първогласник, Октоих Петогласник, Псалтир с последования и Молитвеник (Требник) – излизат на все още свободната те-

ритория на княжество Зета (Черна гора) и неговата столица Цетине в периода 1494–1496 г. с поръчителството и под меценатството на войводата Гюрг Църноевич. Всички останали палеотипи са плод на миграцията на кирилската книга във Венеция и във васалните княжества отвъд Дунава, по-рядко на локални манастирски ателиета на Балканите. Така те попадат в „епохата на тъмно робство“, както след А. Теодоров-Балан се наричат XV–XVIII в. Днес „тъмните векове“ са единствено метафора, както само в сравнителен план следва да се възприемат някои модерни интрепретации, че „с падането на България под турско робство през XIV в. спира и нейното активно участие в развитието на кирилицата“ (Кръстев/Krastev 2016)⁴. Всеизвестно е, че езикът съществува дори когато българска държава не съществува, така е и с неговия инструмент – писмеността. Нещо повече, именно през XV в. се поставя началото на новобългарския период от българската езикова история. Един от феномените, които го характеризират, е появата на печатната кирилска книга. Тя има дълготрайни влияния на Балканите и възпроизвежда културни стереотипи за съхранение на верската идентичност. Доказва го фактът, че дори цетинските инкунабули, създадени под надвисналата заплаха на османците само за три години, днес са запазени с внушителен брой от 107 екземпляра и фрагмента в цяла Европа; в България те са 13 (Полимирова/Polimirova 2020б: 136). Техният шрифт става матрица и етикет за качество, наречен: *ѿ форми Църноевича ѿ сложенѿна Макариѿева* (по името на йеромонах Макарий, най-известния черногорски печатар).

Графиката и географията на кирилската печатна книга са тясно свързани. На Балканите се установяват следните най-важни ареални центрове на кирилско книгоиздаване през XVI век: **а)** *влашки издания* с начало 1508 г., когато се появява Служебникът на Макарий в Търговище, Влашка Мунтения, до края на века (Panaitescu 1961). През втората половина на XVI в. центрове стават Брашов, Алба Юлия, Себеш и се появяват двуезичните издания на български език от среднобългарската епоха и на румънски език с кирилски букви (Atanasov 1967); **б)** *издания на локални манастирски печатници* в Горажде (Херцеговина) с обхват 1519–1523, Руюнски манастир 1537, манастира Грачаница в Косово 1539, манастира Милешева 1544–1557, манастира Мръкшина църква 1562–1566 и др.; **в)** *венецианските издания* от 1519 до 1597. До 1561 действа най-мощната печатница за българи и сърби на фамилия Вукович; тя продължава през 1566–1572 с дейността на Йеролим Загуровик от Котор, както изписва името му първият български печатар Яков Крайков, и на самия Яков и завършва с отделни препечатки на по-ранни образци. Ареалното деление на графичните варианти на кирилицата следва зоните на влияние на

среднобългарския юсов правопис (за група *a*) и на безюсовата правописна норма (за групи *b* и *v*), която неоснователно се нарича сръбска, тъй като става общ модел на Балканите под османска власт, а на българска територия се прилага активно в оригинални творби на Софийската книжовна школа през XVI в. и в Етрополския книжовен център през XVII в. Книгопечатането не става фактор за унификация, а запазва дивергентното състояние на кирилските правописни типове. На Балканите то е привнесено техническо нововъведение, а не е следствие от наредени обществени условия, нито причина за качествени промени в културно-информационния модел, а само негов нов компонент. Основна роля играят търговските и културните контакти с Венеция. Тъй като книгопечатането е изнесено извън границите на ареала или в периферните му точки, влиянията следват децентрализиращата линия от периферията към центъра на езиковата територия. Най-много книги в българските земи идват от Венеция по коридора от Западните Балкани и Адриатика, през Скопие и София до централния балкански район, Търново, Ловеч и др. Основен коректив за писмените норми не са граматика, а избрани ръкописни протографи за набор. В технически аспект едно издание се отличава с: комплект графични знаци, оформящи шрифт чрез предварителен отбор при отливане на така наречените форми, типари велики и мали (т.е. кегел на шрифта), калапи, коситръпни (оловни) букви, слова ѿ жезеза и мѣди (термини заместители на шрифт – Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2011); един или повече ръкописни протографа за сверяване; писмените навици на печатаря, доколкото повечето са духовни лица и имат опит в създаването на ръкописи. Комбинацията от тези и други фактори създава шрифтовия и графичен профил на едно издание. За матрица при богослужебните книги служи кирилският литургически устав (Цорђић/Džordić 1990: 189), т.е. описаният от В. Йончев маюскулен шрифт с дублийна система за писане (Йончев, Йончева/Yonchev, Yoncheva 1982). Южнославянските първопечати от XVI в. обаче се отличават с развита диакритика, титли, лигатури и отделни начертания, заимствани от полуустава. Смята се, че единични букви са повлияни от латиницата поради огромното влияние на Венеция, откъдето идва техническото нововъведение на Балканите (Цорђић/Džordić 1990: 190). В руската традиция палеотипите от XVI в. се описват като образци на типографския полуустав и се отбелязва ролята на книжните почерци за неговото възникване (Yefimov 2002).

Шрифтовият инвентар се предава от една печатница на друга и се създават образци на подражание. С такъв безспорен престиж се отлича-

ват пионерските цетински инкунабули, които оказват влияние дори върху Яков Крайков, известен с опита си да създаде собствен шрифт. Редки са случаите на хибридно смесване на графичен инвентар. Известен е фактът че в книгата с най-голям формат – Празничен миней от 1538 г., са допуснати знаци за носовки, но тяхната употреба е толкова хаотична, че изключва влиянието на един конкретен протограф. Възможно е да е просто експеримент или на издателите да са били познати източници с отразено среднобългарско графично смесване на носовки. Изследователите посочват, че според дистрибуцията си ж заменя оу, ю, а, юе, е, о, а ѝ – оу, ю, е, юе (Грујић/Grujić 1935). Новото фототипно издание със сигурност ще помогне за изясняването на този въпрос. Палеотипите се отличават с вариантност, най-забележима в графиката и външното оформление на текстовото поле, заставките и орнаментиката. В следващата таблица ще предложи проби от примерни издания за двата макротипа графика с допълнителния диференциален признак – еровете. Този различителен белег е въведен още от Ст. Новакович (Novaković 1878).

Графичен признак	Издания и центрове	Примери
1. Само Ъ, рашка правописна норма	Цетине; Псалтир 1569 г. и Молитвеник 1570 г. на Яков Крайков; локални сръбски ателиета (Белград, Скадар и др.)	съхрани 226, съборъ 227 Цетински молитвеник 1495–1496; въ съвѣтъ Яков псалтир 1б; ръптахоу Яков молитвеник 51б.
1.1. Отражено изясняване на Ъ – А: сръбска говорна особеност	Манастир Милешева	мáчтаниѣ ба вáсь мíръ 5а възáмшѣ 19б в Милешевския молитвеник 1545
2. Двурова търновска норма с функционално разграничение на Ъ със звукова стойност в корен и представки и графична стойност на Ъ	Макариев служебник 1508 г.; Търговишко еангелие 1512 г., Грачански октоих 1539 г.	сѣврѣши са, въсѣж, въ лѣто послеслов на Служебника от Търговище 1508

<p>2.1. Преобладаващ Ъ, а Ъ с висока хаста и изнесена вяво и леко наклонена мачта има стилизираща роля в края на дума и ред, представки и предлози. Правопоисният тип е „със следи от ресавски правопис“.</p>	<p>Издания на Б. и В. Вукович; Часословец 1566 г. и „Различни потреби“ 1572 г. на Яков Крайков; Трѣбник от Милешево 1545 г.; Печатница в Горажде.</p>	<p>Божидарев молитвеник 1540: доводитъ братъ съ сестрою 1б, помислихъ 2а, ласкрѣдинемъ 2б; Яков Часословец въ врьтѣпѣ 3бб, дьннице 38б, сънидохъ, въ рли 107б.</p>
<p>3. Паерчик, или апостроф, на мястото на изпаданал слаб ер или при разделяне на две съгласни.</p>	<p>В Милешевския молитвеник 1545 г., в Божидаревия от 1540 г.; много чест в Часослова на Яков от 1566, но липсва в Псалтира и Молитвеника.</p>	<p>Милешевски молитвеник: оусп'нища 1б, рѣк'ми 14а; Яков Часословец: ѿг'н'нѣ 2а, въ врьт'пѣ 37а, сръп'скѣ 55б, настав'ниче 56б и др.</p>

Изводът е, че графичните макротипове са тясно свързани с утвърдените в ръкописната книжнина географско-културни ареали, докато различията в графичния инвентар се появяват практически дори в издания на един и същ печатар. Те са резултат от комплексното влияние на множество фактори, които превръщат книгопечатането в социален процес. Груповата отговорност и разпределението на дейности между меценат, собственик на печатница, словослагател, редактор, гравьор, както и многопосочните влияния в новата търговска среда изграждат крайния продукт. Важна особеност на кирилските първопечатни книги е богатата система от диакритични знаци, само някои от които обозначават реални произносителни особености, свързани с ударението, дължината на гласните или асимилационни явления при съгласните. В това отношение се наследяват традициите на кирилския полуустав и неговите достижения от XIII–XIV в., когато се увеличават броят и функциите на диакритичните знаци. Тази особеност рязко откроява кирилските първопечати на фона на европейските образци на латиница и ги сближава с ръкописите. Тя усложнява наборния процес и е причината в реформата на Петър Велики в Русия (1708–1710) да се отхвърлят надредните знаци и съкращенията, за да се придаде модерен и утилитарен вид на гражданския шрифт (Уфимов 2002). Отново ще си послужим с текст проби за вариантността между издания от различни центрове. Така например двата молитвеника

– от Венеция 1540 и Милешева 1545 – притежават знаците: оксия́; вари́я; комбинацията оксия псили (ударение и придихание)́; кендема (двойна вари́я)̀; камора (периспомени)̀. Примери от Милешевското издание: на́шь, тѣбѣ сла́ва, по́лагаю̀тъ 1б, до́броти́ 8а, лю́базноѹ 9а, ктѹ̀, Счї́ мой 22а, както върху краесловен ь в род. п. мн. ч. на съществителни, но интересното е, че тази черта е много по-типична за венецианското издание и по-слабо затыпена в Милешевското: щѣдрѹ̀тъ 15а, вѣсовѣ 17б, дѣлѣ 17б, варварѣ 21а в Молитвеника на Вукович; в Милешевския молитвеник кендема стои над омега ктѹ̀, чтѹ̀, а именните позиции са изключение скрѹ̀вищѣ 10б, прѣстѣ 12б, грѣхѹ̀вѣ 28б, при положение че срещаме знака в същата позиция и в първите влашки юсови издания: ѡ́плѣ 4б, мнѣкѣ 20а срѣдцѣ 177а в Службеника от 1508 г. В някои палеотипи с прозодична функция се използват лонга ˉ (Цетински псалтир) и обърната камора или бревис ˘ (венециански Службеник 1519). Ако на този фон се разположат четирите издания на Яков Крайков, става ясно, че се оформят различия. Най-богат набор от надредни знаци има в неговия Часословец от 1566 г.: оксия псили, само псили, оксия, вари́я и кендема, като единствено в тази от книгите на печатаря се среща системно последният знак. Той следва установени графични норми в предходната южнославянска книжнина и се поставя над контрахирали гласни великѡ́го, видимѣ́хъ, напоивѣ́ 64а; едносрични думи тѣ̀, сѣ̀ 2а; краесловен ь в род. п. мн. ч. о́умовѣ́ 68б; върху крайна буква ю в падежни форми нищѣтою̀ 2б, стѡ́лю 4а, но и върху гласни без точна регламентация, например вѣдою̀ 4а, оу̀тробы 64а, оу̀мь 66а и др., където очевидно замества комбинацията от остро ударение и придихание над гласни – най-честия знак в палеотипа. В двете богослужбени книги – Псалтира от 1569 г. и Молитвеника от 1570 г. – основните знаци са намалени: оксия псили, псили, оксия, единични случаи на вари́я, а в сборника „Различни потреби“ от 1572 г. остават само оксия псили, псили, спорадична оксия и употреба на кендема само върху оу̀ със стилизираща функция и придаване на изчистен графичен вид на печата. За всички издания на Яков е типична доста умерената употреба на думи с проста или буквена титла, малкото лигатури; не се наблюдава графично претрупване, думите отчетливо се разделят една от друга. В Часословеца изглеждат по-чести нерегламентираните сливания, обикновено на акцентни групи от клитика и пълнозначна дума, но така също се среща разделянето на срички с интервал: например трѡп ѡрь 3б. Тези примери

са в рамките на допустимите механични грешки при употреба на червенослов, с който се изписват литургическите рубрикатори. Вътрешната вариантност в предаването на един и същ термин може да се илюстрира с алогографите на възгласа „алилуя“: ѡ'л'ілоу'гїа , ѡ'л'ылѡ'їа, ал'ылѡиа, алл'илѡгїа, при това само на л. 58а–59а.

Графична илюстрация на явленията дава текст проба от емблематичния апокрифен Авгаров цикъл, който венецианското книгопечатане на кирилица познава само от сборниците за пътници на Вуковичите и от Часословеца на Яков Крайков. Става дума за трите части на апокрифната легенда: *Епистолията на цар Авгар до Иисус Христос, Отговорът на Спасителя*, изпратени по Ананий бързоходец, както и *Чудото за светия убрус*. По-късно ги откриваме под формата на кратък фрагмент в Абагара на Филип Станиславов от 1651 г. Този цикъл е много разпространен в славянската традиция още от Х в. (Минчева/Mincheva 2015: 125–127). Венецианските издания допринасят за неговата популярност. Малоформатните и леснопреносими сборници за пътници се оказват печеливша издателска стратегия (формат 8°/ 16°, 135 x 95 мм, размер на шрифта 45 мм, средно 22 реда). Не е случайно, че „авгаровите“ текстове се използват като амулети за предпазване от Дявола (Измирлиева/Izmirlieva 2009) и че в по-късни маргинални бележки в екземплярите до тях се изписват предсказания и заклинания. В първия текст, онасловен *Епистолия ѡв'гара ц'ра. Послана ѡнанїемъ брѣзоход'цеъмъ. къ гѣ бѣ нашемоу їу. хѡу. бѡви ѡче, четем:*

Молитвеник на Б. Вукович, НБКМ Рц. 527, 189а–б: Слышахѡ ѡ тебе гѣ бѣ мой, и ѡ твой цѣл'бахѣ бывшыѣхъ тобою. ѡко ты безъ влѣхвованїа и безъ быліа исцѣленїа словомъ єдинѣмъ твориши. слышимъ прозрѣнїе. глухымъ слышанїе. и хромимъ хожденїе подаѣши и слюкїе исправляѣши. и прокаженїе ѡчищаѣши...

Часословец на Яков от 1566 г., НБКМ Рц. 566.2, л. 114а: Слышахѡ ѡ тебе гѣ бѣ мои, и ѡбой цѣл'бахѣ выоб'шыѣхъ тобою. ѡко ты безъ влѣхвванїа и безъ быліа исцеленїа словомъ єднѣмъ твориши, слышимъ прозрѣнїе. глухїимъ слышанїе, и хромимъ хожденїе подаѣши. и слыкїе исправляѣши. и прокаженїе ѡчищаѣши.....

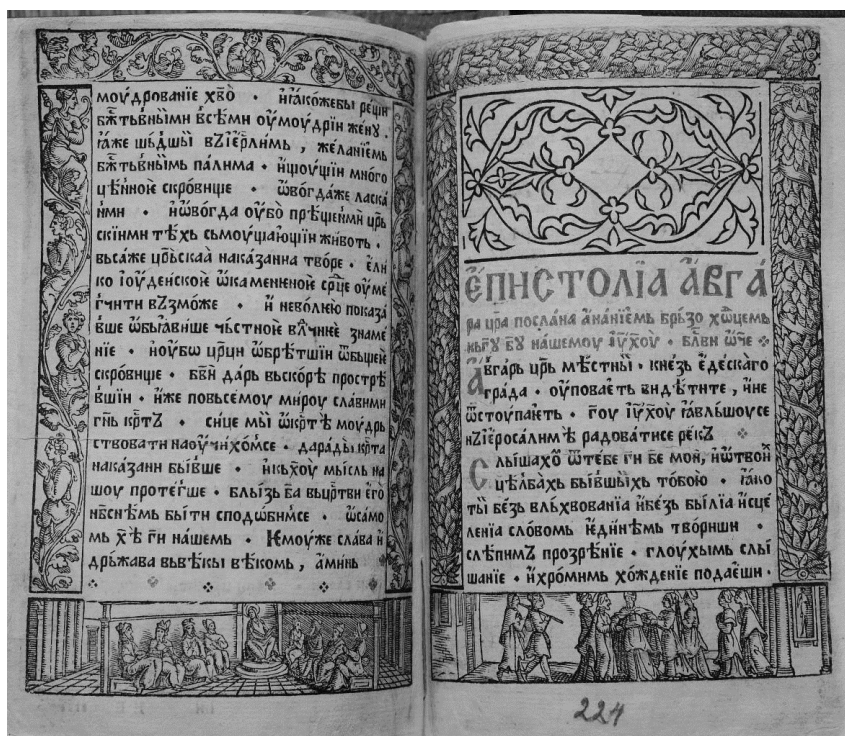
Абагар на Филип Станиславов от 1651 г. (Минчева/Mincheva 2015: 129): Слышахѡмъ ѡдъ тебе Гѡспѡдѣ Бѡже мѡи, и ѡдъ твоѡхъ целбахъ бнѣвшнхъ съ твоѡмъ, на кѡ ты безъ влѣхвваннѣ и безъ бнѣнѣ, исцеленнѣ слышѡмъ єднѣннѣмъ

тѢВѢРНШ СЛЕПНМ ПРѢЗРЕННЕ, ГЛѢХНМ СЛНШАННЕ, ХРѢМНМ ХѢЖДЕННЕ ПѢДАНЕШ, Н
СЛЕКН НСПРАВЛНАШ ПРѢКАЖЕНН ШЦНЦАЕШ...

Ако сравним начина на изписване дори само на една старобългарска дума сължъзи ‘прегърбен, превит, гърбав’, ще видим в същите източници три различни варианта: слѡѹкїѣ, слѣѹкїѣ, слекн. Следователно графичната вариантност се проявява на макро- и микроравнище и изисква проучване на всеки отделен детайл във всяко отделно издание, а понякога и в различни екземпляри от едно и също издание.

В Молитвослова на Божидар Вукович от 1527 г. се отпечатва кирилицата под формата на абецедар. Особеното в това издание е, че няма рамкиране на текстовото поле с контури, както е по западен образец при Вукович-син, а това намалява формата. Божидар поставя инициалите си с обърнато Б. Азбуката се помества самостоятелно на последния лист на 27-ма тетрада преди слави и катавасии за цялата година и след наративите за Авгар цар, имената на Господ и Богородица и краткия текст за Рождеството на св. Богородица. Следователно върви в комплект с четивата, които оправдават названието „книги за пътници“, и се използва като помощен елемент. Фактът не е случаен. Той е резултат от миграцията на кирилицата в чуждоезична среда. Кирилската азбука маркира идентичността на славянските печатари, които се стремят да достигнат образците на „фрузите“, т.е. латините, и гърците. Тя изпълнява утилитарно-образователни, възпитателни и културни функции. От друга страна, черногорският емигрант Божидар Вукович играе голяма роля в религиозно-просветната организация „Гръцкото братство на св. Никола“ във Венеция, а през 1536 г. е избран за негов гасталд (управител). Към нея е създадено училище Scuola di San Nicolò dei Greci (обобщено у Лазич/Lazić 2020; Lazić 2020). Азбучният алгоритъм на кирилицата подпомага четенето на литургически текстове на гръцки език, отпечатвани с кирилица, и създава общност между разноетничната православна диаспора в града на книгите. Постоянният обмен и тесните връзки между гръцки и славянски печатари и гравьори от различни краища на Балканите издигат на ново ниво историческата гръко-славянска взаимност.

В изданията на Вукович-син азбуката отпада и на същото място се помества Херувико на гръцки език, транслитерирано на кирилица, както е засвидетелствано на л. 235б в НБКМ Рц. 547. 1а. Въведени са редица промени: увеличен обем поради поместването на някои текстове в разширен вариант, какъвто е случаят с Рождеството на св. Богородица; разпознаваеми декоративни рамки в ренесансов стил ограждат текстовото поле; графични различия.

Начало на Авгаровия цикъл от Молитвослова
на Винченцо Вукович, 1560 г.

В НБКМ Рц. 527.1 се поместват следните знаци: а. б. в. г. д. е. ж. з. з. і. и. к. л. м. н. о. п. р. с. т. в. ф. х. ѿ. ѡ. ф. ф. ц. ч. ш. щ. ъ. ѣ. ѧ. ю. ѧ. ѧ. Отразен е водещият правописен тип, но с някои особености: изпуснат е големият ер и това е поредното доказателство за стилизиращата роля на графемата, отпечатвана с висока черта извън реда; не са отразени алографите на € и 0 – широко е, широко и очно о; липсват лигатурата оу и ижицата; спрямо старобългарската кирилица е променен редът както на гръцките букви, така и на знаците за специфично славянските звукове в края на таблицата. Моделът е опростен, вероятно с учебна цел, и не отразява реалната реализация на печатния шрифт. Например при Яков Крайков знакът дзяло с буквена функция е силно редуциран в Часослова (звѣздѧ, звѣзди 148 б), а по начертание напомня латинско s. В останалите му книги той е само знак с цифрова стойност. Ижицата се среща по традиция в думи от чужд произход и лични имена и има фонетична стой-

ност [и] с две точки и [в] без тях, но познава нерегламентирана употреба в отделни домашни думи: например в Часослова *исповыненъ воѣдѣши* 110б; в Молитвеника съ гѣбними роукама *1а*, *крѣль*, но и на *крилоу* (*passim*). В края на века, през 1597 г., във Венеция се отпечатва първият сръбски буквар, който повтаря броя на буквите от азбучния модел на Б. Вукович, но променя реда им.

Фактите за графичната вариантност през XV–XVI в. следва да бъдат непрекъснато допълвани с целенасочено събирани и проучвани данни. Печатната кирилица създава автономни варианти, които показват сходство на макроравнище и варират на микроравнище в отделни буквени начертания, брой и дистрибуция на буквени и диакритични знаци, различната им комбинаторика и функции в отделни печатарски центрове, издания и дори в рамките на едно издание. Основният извод е, че южнославянската кирилска палеотипия синтезира единните системообразващи признаци на най-разпространените писмени норми на Славянския юг – търновска юсова, рашка, ресавска, и по този начин налага приемлива за целия южнославянски ареал знаково-информационна система, която поддържа традицията и утвърждава книжовния ѝ престиж. В този смисъл тя следва да се изучава като културен феномен. Ако перифразираме мнението на В. Ефимов, че между староруската писменост и съвременното стои реформата на Петър I, с което държава и църква си поделят правомощията в сферите на използване на азбуката, трябва да отбележим, че ръкописната и печатната кирилица и нейната еманация – книжнината, в началото на новобългарския период заменят липсващата държавност в отстояването на идентичността. Тази особена стойност на традицията, подчертавана непрекъснато в науката (Минчева/Mincheva 1983), остава устойчив, силен и отчасти емоционален културен стереотип за българите, който може и да обединява, и да разделя, но рядко се отминава с равнодушие.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Авторката изразява благодарност на програмата на МОН „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, в рамките на която се разработва настоящата статия.

² *Incunabula* – печатните книги от люлчиния период до 1501 г.; палеотипи – до 1551 г.

³ Библиографията в статията е подборна поради огромния обем на релевантните заглавия.

⁴ Цитираната публикация е много стойностна, затова си позволявам да споря с някои неточни формулировки, които развалят отличното впечатление.

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

НБКМ – Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ [NBKM – Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”]

ИЗТОЧНИЦИ / SOURCES

- НБКМ Рц. 512.1а – Търговишко евангелие от 1512 г. [NBKM Рц.1а – Targovishko evangelie ot 1512]
НБКМ Рц. 527.1 – Сборник за пътници на Божидар Вукович от 1527 г. [NBKM Рц. 527. 1 – Sbornik za patnitsi na Bozhidar Vukovich ot 1527]
НБКМ Рц. 547.1а – Сборник за пътници на Винченцо Вукович от 1547 г. [NBKM Рц. 547. 1а – Sbornik za patnitsi na VinchentsoVukovich ot 1547]
НБКМ Рц. 540.1а – Молитвеник на Божидар Вукович от 1540 г. [NBKM Рц. 540. 1а – Molitvenik na Bozhidar Vukovich ot 1540]
НБКМ Рц. 545.1 – Молитвеник от Милешевския манастир, 1545 г. [NBKM Рц. 545. 1 – Molitvenik ot Mileshevskiya manastir, 1545]
НБКМ Рц.566.2 – Часослов на Яков Крайков от 1566 г. [NBKM Рц. 566. 2 – Chasoslov na Yakov Kraykov ot 1566]
НБКМ Рц. 569.1а – Псалтир с последования на Яков Крайков от 1569 г. [NBKM Рц. 569. 1а – Psaltir s posledovaniya na Yakov Kraykov ot 1569]
НБКМ Рц. 570.1б – Молитвеник на Яков Крайков от 1570 г. [NBKM Рц. 570.1б – Molitvenik na Yakov Kraykov ot 1570]

ЛИТЕРАТУРА

- Басин 1964: *Басин, О.* (сост.). Полиграфический словарь. Москва, Книга.
Грујић 1935: *Грујић, Р.* Јусови у Божидареву зборнику, штампаном у Венецији. – *Гласник Скопског хннаучног друштва*, 14, с. 231–232.
Джурова 2014: *Джурова, А.* Яков Крайков и сборникът „Различни потреби“ (книга за пътника) от 1571–1572 г. Милано, София, Библиотека Амброзиана и НБКМ.
Измирлиева 2009: *Измирлиева, В.* Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа (Типографският амулет между Апенините и Балкана). – *Старобългарска литература*, с. 41–42, с. 453–465.
Йончев, Йончева 1982: *Йончев, В., О. Йончева.* Древен и съвременен български шрифт. София, Български художник.
Кръстев 2015: *Кръстев, Кр.* Българската кирилица като знак за идентичност. – *Култура*, брой 20 (3077), 22 май 2015.
Лазић 2020: *Лазић, М.* Инкунабуле и палеотипи: српскословенске штампане књиге од краја 15. до средине 17. века. – В: *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве*. Зборник радова меѓународног научног скупа „Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве (1219–

- 2019): историјско, богословско и културно наслеђе“, 10–14. децембар 2018. Београд, Издавачка фондација Српске Православне Цркве Архиепископије београдско-карловачке, с. 325–344.
- Медаковић 1958: *Медаковић, Д.* Графика српских штампаних књига XV–XVII века. Београд, Научно дело.
- Минчева 1983: *Минчева, А.* Ролята на традицијата при възникването на новобългарския книжовен език. – *Годишник на Софийския университет*, ФСФ, том 77, 1, с. 75–123.
- Минчева 2015: *Минчева, Б.* Амuletните свитъци тип *Абагар* в печатната традиция на южните славјани XV–XVIII в. Дисертација. Софија, СУ „Св. Климент Охридски“.
- Молитвеник Ђурђа Црнојевића 1495/96. Факсимилно издање. Подгорица–Цетине, Црнгорска академија наука и умјетности, 1993.
- Полимирова 2020а: *Полимирова, М.* Научниот интерес към венецианските кирилски печатни книги от XVI в. в България. – *Ricerche slavistiche. Nuova serie* 3 (63), с. 189–207.
- Полимирова 2020б: *Полимирова, М.* Цетинските инкунабули в България. – В: *Дългият осемнадесети век. 3. Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XVIII век)*. Ред. Р. Заимова и др. Софија, с. 130–155.
- Празничен миней 1538: Празничен миней на Божидар Вукович Подгоричанин от 1538 г. Отг. Редактор М. Полимирова. Подгорица, Софија, Матица черногорска и НБКМ, 2021.
- Псалтир с последовањем Ђурђа Црнојевића 1494. Фототипска издања. Цетиње, Централна народна библиотека СР Црне Горе, 1986.
- Цибранска-Костова 2011: *Цибранска-Костова, М.* Към терминологијата на венецианското кирилско книгоиздавање от XVI в. – В: *Компютърни и интерактивни средства за исторически изследвания*. Сборник доклади. Софија, ПАМ Пъблишинг, с. 68–76.
- Џорђић 1990: *Џорђић, П.* Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози. Треће издање. Београд.
- Atanasov 1967: *Atanasov, P.* L'imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVI siècle. – *Etudes balkaniques*, 6, p. 122–126.
- Lazić 2020: *Lazić, M.* Between an Imaginary and a Historical Figure: Božidar Vuković' Professional Identity. – *Ricerche slavistiche. Nuova serie* 3 (63) 2020, pp. 141–156.
- Novaković 1878: *Novaković, S.* Ђ и Ђ u srpsko-slovenskoj i bulgarsko-slovenskoj književnosti od XV vijeka na dalje. – *RJAZU*, Zagreb, 1878, 44, s. 132–170.
- Panaitescu 1961: *Panaitescu, P.* Liturghierul lui Macarie 1508. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.

- Petrov 2015: *Petrov, Iv.* Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku). Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego.
- Petrov 2021: *Petrov, Iv.* The Development of the Bulgarian Literary Language: from Incunabula to First Grammars, Late Fifteen – Early Seventeen Century. Translated by Marek Majer and Katarzyna Guccio. Lexington books.
- Yefimov 2002: *Yefimov, Vl.* Civic Type and Kis Cyrillic. – In: J. Berry and al. (eds.). *Language Culture Type: International Type Design in the Age of Unicode*. New York: Graphis, pp. 128–147. <https://typejournal.ru/en/articles/Civil-Type>

Електронен източник:

Проект „Гутенберг и славянският свят“: <http://protestantstvo.com/wp-content/uploads/2017/02/ISSUU-PDF-Downloader.pdf>

REFERENCES

- Atanasov 1967: *Atanasov, P.* L'imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVI siècle. – *Etudes balkaniques*, 6, p. 122–126.
- Basin 1964: *Basin, O.* (sost.). Poligraficheski slovar'. Moskva, Kniga.
- Grujić 1935: *Grujić, R.* Jusovi u Božidarevu zborniku, štampanom u Venecii. – *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 14, s. 231–232.
- Dzhurova 2014: *Dzhurova, A.* Yakov Kraykov i sbornikat “Razlichni potrebi” (kniga za patnika) ot 1571–1572. Milano, Sofia: Biblioteka Ambroziana i NBKM.
- Džordić 1990: *Džordić, P.* Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi. Treće izdanje. Beograd
- Izmirlieva 2009: *Izmirlieva, V.* Knigopechatane i magiya nap raga na moderna Evropa (Tipografskiyat mulet mezhdru Apennite i Balkana). – *Starobalgarska literatura*, 41–42, s. 453–465.
- Krastev 2015: *Krastev, Kr.* Balgarskata kirilitsa kato znak za identichnost. – *Kultura*, br. 20 (3077), 22.05.2015.
- Lazić 2020: *Lazić, M.* Between an Imaginary and a Historical Figure: Božidar Vuković' Professional Identity. – *Ricerche slavistiche*. Nuova serie 3 (63), p. 141–156.
- Lazić 2020: *Lazić, M.* Inkunabule i paleotipi: srpskoslovenske štampane knjige od kraja 15. do sredine 17. veka. – In: *Osam vekova autokefalije Srpske Pravoslavne Crkve*. Zbornik radova međunarodnog naučnog skupa „Osam vekova autokefalije Srpske Pravoslavne Crkve (1219–2019): istorijsko, bo-

- goslovsko i kulturno nasleđe“, 10–14. decembar 2018. Beograd: Izdavačka fondacija Srpske Pravoslavne Crkve Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, s. 325–344.
- Medaković 1958: Medaković, D. Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka. Beograd: Naučno delo, 1958
- Mincheva 1983: *Mincheva, A.* Rolyata na traditsiyata pri vaznikvaneto na novo-balgarskiya knizhoven ezik. – *Godishnik na SU, FSF*, t. 77, 1, s. 75–123.
- Mincheva 2015: *Mincheva, B.* Amuletnite svitatsi tip *Abagar* v pechatnata traditsiya na yuzhnite slavyani XV–XVIII v. Disertatsiya. Sofia, SU “Sv. Kliment Ohridski”.
- Molitvenik Đurđa Crnojevića 1495/96. Faksimilno izdanje. Podgorica–Cetine: Crngorska akademija nauka i umjetnosti, 1993.
- Novaković 1878: *Novaković, S.* Ђ и Б u srpsko-slovenskoj i bulgarsko-slovenskoj književnosti od XV vijeka na dalje. – *RJAZU*, Zagreb, 1878, 44, s. 132–170.
- Panaiteescu 1961: *Panaiteescu, P.* Liturghierul lui Macarie 1508. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Petrov 2015: *Petrov, Iv.* Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku). Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego.
- Petrov 2021: *Petrov, Iv.* The Development of the Bulgarian Literary Language: from Incunabula to First Grammars, Late Fifteen – Early Seventeen Century. Translated by Marek Majer and Katarzyna Gucio. Lexington books.
- Polimirova 2020a: *Polimirova, M.* Nauchniyat interes kam venetsianskite kirilski pechatni knigi ot XVI vek. – *Ricerche slavistiche*. Nuova serie 3 (63), c. 189–207.
- Polimirova 2020b: *Polimirova, M.* Tsetisnkite inkunbuli v Bulgariya.– In: *Dalgiyat osemnadeseti vek. 3. Knigite kato sabitie v Evropa i Osmanskata imperiya (XVII–XVIII vek)*. Red. R. Zaimova i dr. Sofia, s. 130–155.
- Praznichen miney 1538: Praznichen miney na Bozhidar Vukovich Podgorichann ot 1538 g. Otg. red. M. Polimirova. Podgoritsa, Sofia, Matitsa chernogorska i NBKM, 2021.
- Psaltir s posljedorovanjem Đurđa Crnojevića 1494. Fototipska izdanja. Cetinje: Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore, 1986.
- Tsibranska-Kostova 2011: *Tsibranska-Kostova, M.* Kam terminologiyata na venetsianskoto kirilsko knigoizdavane ot XVI v. – In: *Kompyutarni i interaktivni sredstva za istoricheski izsledvaniya*. Sbornik dokladi. Sofia, PAM Publishing, s. 68–76.
- Yefimov 2002: *Yefimov, Vl.* Civic Type and Kis Cyrillic. – In: J. Berry and al. (eds.). *Language Culture Type: International Type Design in the Age of*

Unicode. New York: Graphis, pp. 128–147. <https://typejournal.ru/en/articles/Civil-Type>

Yonchev, Yoncheva 1982: *Yonchev, V., O. Yoncheva*. Dreven i savremenен balgarski schrift. Sofia, Balgarski hudozhnik=

Elektronen resurs:

Proekt „Gutenberg i slavyanskiyat svyat“: <http://protestantstvo.com/wp-content/uploads/2017/02/ISSUU-PDF-Downloader.pdf>

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria